

İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi
Journal of the Human and Social Science Researches
[2147-1185]

[itobiad], 2019, 8 (3): 2110/2127

Yahudiliğin Tek İbadet Merkezi Kudüs müydü?

Was Jerusalem the Only Worship Center of Judaism?

Dursun Ali AYKİT

Doç. Dr., Sivas Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi
Assoc. Prof., Sivas Cumhuriyet University, Faculty of Divinity
aykit@yahoo.com

Orcid ID: 0000-0002-0109-2141

Merve YETİM

Arş. Gör., Sivas Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi
R. A., Sivas Cumhuriyet University, Faculty of Divinity
merveyetim@cumhuriyet.edu.tr

Orcid ID:0000-0002-3605-7602

Makale Bilgisi / Article Information

Makale Türü / Article Type : Araştırma Makalesi / Research Article
Geliş Tarihi / Received : 18.09.2019
Kabul Tarihi / Accepted : 30.09.2019
Yayın Tarihi / Published : 30.10.2019
Yayın Sezonu : Temmuz-Ağustos-Eylül
Pub Date Season : July-August-September

Atıf/Cite as: AYKİT, D, Yetim, M. (2019). Yahudiliğin Tek İbadet Merkezi Kudüs Müydü? İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi, 8 (3), 2110-2127. Retrieved from <http://www.itobiad.com/tr/issue/47378/621806>

İntihal /Plagiarism: Bu makale, en az iki hakem tarafından incelenmiş ve intihal içermediği teyit edilmiştir. / This article has been reviewed by at least two referees and confirmed to include no plagiarism. <http://www.itobiad.com/>

Copyright © Published by Mustafa YİĞİTOĞLU Since 2012- Karabük University, Faculty of Theology, Karabük, 78050 Turkey. All rights reserved.

Yahudiliğin Tek İbadet Merkezi Kudüs müydü?

Öz

Günümüz Yahudilik anlayışı bize Süleyman Tapınağının dolayısıyla Kudüs'ün daima merkezde olduğunu, hiçbir dönemde bundan başka bir ibadet yerinin kabul edilmediğini iddia etmektedir. Fakat erken dönem Yahudi tarihine bakıldığında birden fazla ibadet mekanları ile karşılaşılmaktadır. Yüksek yerler (İbranice bamot) adı verilen bu ibadet mekanları erken dönemlerde atalar, hakimler ve krallar da dahil olmak üzere tüm İsrailoğullarının ibadet ettikleri mekanlardır. Fakat Babil sürgünü sonrasında insanlar Kudüs'e döndüler ve buradaki tapınak etrafında kenetlenmeye başladılar. İşte bu noktada Kadim İsrail, Krallığın ikiye ayrılması, Kuzey İsrail Krallığının yıkılması, Yoşiya'nın reformu ve Babil sürgünü sonrası olarak beş aşamaya ayırdığımız bu tarihsel süreçler, ibadet yerlerinde geçirilen dönüşümü gözler önüne serecektir. Bu bağlamda iddia edildiği gibi Kudüs'ün ilk dönemlerde ibadet için bir merkeziliği söz konusu değildir.

Anahtar Kelimeler: Süleyman Mabedi, İsrail Krallığı, Yüksek Yerler, Bamot, Yoşiya, Babil Sürgünü, İbadet, Julius Wellhausen, Kutsal Kitap Eleştirisi.

Was Jerusalem the Only Worship Center of Judaism?

Abstract

Today's understanding of Judaism claims that Jerusalem is always at the center of worship because of the Temple of Solomon and no other place of worship has been accepted in any period. However, more than one place of worship is encountered in the early Jewish history. These places of worship, called high places (bamot in Hebrew), are places where all Israelites, including their ancestors, judges and kings, worship at an early stage. However, it is observed that after the exile of Babylon, people returned to Jerusalem and they began to clamp together around the Temple. At this point, these historical processes, which we have divided into five stages as Ancient Israel, the separation of the Kingdom, the fall of the Kingdom of Northern Israel, the Josiah's reform and the exile of Babylon, will reveal the transformation of the places of worship. In this context, as claimed, there is no centrality of Jerusalem for worship in the early periods.

Keywords: Temple of Solomon, Kingdom of Israel, High Places, Bamot, Josiah, Exile of Babylon, Worship, Julius Wellhausen, Biblical Criticism.

Giriş

Günümüzde Yahudi dünyası insanlara tüm İsrail tarihi boyunca Yahudiliğin yegâne, olmazsa olmaz ibadet mekanının Kudüs merkezli Süleyman mabedi olduğunu dile getirmektedir. Zira en temel sav olarak tarih boyunca Yahudilerin Kudüs'te ibadet edegeldikleri ve bu nedenle Süleyman Mabedi'nin yeniden inşa edilmesi için elden gelen her türlü gayretin gösterilmesi gerektiği savunulur. Acaba dile getirilen bu tez, tüm Yahudi tarihi göz önüne alındığında doğru mudur? Yani Yahudiler tüm tarihleri boyunca merkezi bir tapınakta mı ibadet etmişlerdir? İşte bu soruya cevap aramaya gayret eden bu çalışmada, Yahudi tarihini erken dönemden-Babil sürgünü sonrası döneme kadar incelemeye tabi tutacağız. Zira atalar dönemi de diyebileceğimiz Patriyarkalar zamanından Babil sürgününe kadar Yahudilerin birden fazla mekânda ibadet ettiklerini görebilmekteyiz. O halde Yahudilik tarihi içerisinde İsrailoğulları birçok mekânda ibadet ederken ne oldu veya nasıl oldu da bu ibadet mekanları terkedilip merkezi ve tek bir Tapınak fikrine geçildi? Bu çalışmamızda ibadet mekanındaki *çokluktan tekliğe* geçişin aşamalarını aktaracak ve Kudüs'ün bu aşamalardan nasıl etkilendiği hakkında bilgi vermeye gayret edeceğiz.

Bu makalede Yahudiliğin tüm tarihi süreçler içerisinde yalnızca bir tane mabedi değil birçok ibadet mekanlarının bulunduğu ilişkin iddiamızı on dokuzuncu yüzyıl Kutsal Kitap eleştirmenlerinin önemli isimlerinden bir tanesi olan Julius Wellhausen üzerinden yürüteceğiz. Zira Wellhausen, Kutsal Kitap üzerine uzun yıllar çalışmalar yapmış ve Kutsal Kitap Eleştiri alanına yeni soluk getirmiş bir araştırmacıdır. Dört kaynak teorisi üzerine yoğunlaşan Wellhausen, *Tanak* metinlerinin hepsini tek tek inceleyerek, onların yazıldığı tarihleri ve kimler tarafından redakte edildiğini tespit etmeye çalışmıştır. Bu bağlamda Kutsal Kitap eleştirisi alanında önemli birçok çalışması bulunan Wellhausen'ın *Prologomena to the History of Religion* adlı eseri ele aldığımız konu ile ilgili ciddi verilere sahiptir. Biz Wellhausen'ın bu kaynağını baz alarak Yahudilikteki birden çok olan ibadet mekanlarının nasıl merkezi bir Tapınağa dönüştüğünü sunmaya çalışacağız.

Yahudilik Tarihinde İbadet Merkez(ler)i

İsrailoğulları tarih boyunca önemli dönüm noktaları yaşamış olan milletlerden birisidir. Geçirdikleri çeşitli süreçler yalnızca onlar üzerine kalıcı etki bırakmakla kalmamış müntesibi buldukları Yahudilik anlayışı ve ritüellerinde de etkin rol oynamıştır. Böylece İsrailoğullarının gerek yaşam tarzları gerekse kutsiyet atfettikleri uygulamaları bu dönüm noktalarından etkilenmiş ve çoğu zaman değişiklik geçirmiştir. Bu süreçte değişime uğrayarak dönüşüm geçirmiş hususlardan bir tanesi de ibadet merkezleridir. İbadet etmek İsrailoğulları için hem dinin vecibelerini yerine getirmek hem de sosyal hayatın bir parçası haline gelmiştir. Hatta çoğunlukla aynı iki amaçla yapıldığı da gözlemlenmiştir. Öyle ki zaman zaman hangi uygulamanın dini hangi uygulamanın sosyal amaçla yapıldığı

anlaşılammıştır. Bu nedenle Yahudilik anlayış ve uygulamaları İsrailoğullarından ve onların yaşamış oldukları dönüm noktalarından bağımsız düşünülemez. Bu bağlamda çalışmamızda İsrailoğullarının geçirmiş olduğu tarihi süreçlere ve bu dönemlerin ibadet merkezleri üzerindeki etkilerine bakacağız.

İbadet merkezlerine geçmeden önce elbette ki bu ibadetlerin neler olduğundan kısaca bahsetmek gerekmektedir. İsrailoğulları erken dönemde *Tanak*'da sunulan emirler doğrultusunda ibadet etmişlerdir. Bu nedenle ritüellerinin büyük kısmını sunulardan ibarettir. Kanlı ve kansız şeklinde ikiye ayrılan bu sunular, yiyecek, içecek, elde edilen mahsul ve canlılardan oluşmaktadır. Kansız sunular daha çok insanın kendi yiyecek ve içeceğinden Yahve'ye sunmasından ibaretken; kanlı sunular ise çoğunlukla *Tanak*'da helal kılınmış ve özellikleri belirlenmiş hayvanların eti, kanı ve yağının Yahve'ye takdim edilmesi şeklindedir. Genel olarak iki kısımda bahsettiğimiz sunuların aslında birçok çeşidi bulunmaktadır, fakat konu bütünlüğüne uyum sağlamaması bakımından konu dışında tutulacaktır. Burada önemli olan husus bu ritüellerin çeşitli dönemlerde değişiklik göstermesi, kiminin tamamen uygulamadan kaldırılması, kiminin ise başka formalara bürünmesidir. İbadetin yapılış şeklini etkileyen bu tarihsel dönüşümlerin aynı zamanda ibadet merkezlerinin belirlenmesinde de ciddi bir rolü vardır. Bu bağlamda bahsi geçen tarihsel dönüşümlerin ibadet merkezleri üzerindeki etkisine geçilebilir.

1. Erken Dönem Yahudi İbadet Merkezleri

Yahudiliğin erken dönemleri içerisinde üzerinde özellikle durulması gereken bazı zaman dilimleri bulunmaktadır. Zira bu dönemler günümüz Yahudiliğin kabul ettiği önemli tarihsel kişiliklerin yaşadığı ve bugüne kadar geçerliliğini sürdürmüş Yahudi ideallerinin ortaya çıktığı iddia edilen periyotlardır. Bunların ilki hiç şüphesiz atalar dönemi, sonrasında Kenan bölgesine yerleşme, ardından gelen hakimler dönemi ve monarşiye geçilen süreci kapsamaktadır. Konu üzerinde çalışılırken de bu sıra üzerinden devam edilecektir.

Çalışmamıza ilk olarak Kenan diyarına giriş ile başlanacaktır. Zira Yahudi kültür ve ritüellerini etkileyecek ilk etkileşimler bu dönemde yaşanmıştır. Yahve tarafından görevlendirilen Musa, köle hayatı yaşayan İsrailoğullarını Mısır'dan çıkararak çöle götürmüştür. *Tevrat*'ın sunmuş olduğu bilgilere göre orada kırk yıl boyunca göçebe olarak yaşayan İsrailoğulları kırkıncı yılın sonunda Kenan diyarına gelmiş ve oraya yerleşmek için çabalamıştır. On iki ayrı kabile şeklinde yaşam süren İsrailoğulları Kenan bölgesine yerleşmiş ve akabinde bölge halkı ile ilişkiler içerisine girmeye başlamıştır (Joyce, 1994: 31-38). Burada konumuz açısından üzerinde durulması gereken bir husus bulunmaktadır. Kutsal Kitap yorumcuları *Tevrat*'ta verilen bilgiler neticesinde Kenanlılar ile İsrailoğulları arasındaki ilişkileri irdelemişlerdir. Zira *Tevrat*'ta var olan birçok uygulama halihazırda Kenanlıların var olan pratikleriyle uyum sağlamaktadır. Hal böyle olunca Kutsal Kitap araştırmacıları bu

konu üzerinde özellikle durmuş ve sonuç olarak Kenan bölgesine yerleşen İsrailoğullarının Kenan halkı ile yoğun iletişiminin kendi uygulama ve anlayışları üzerinde birçok etki bıraktığını saptamıştır. (Michael Avi-Yonah ve Gideon Biger, 2007: 101-105). Bu uygulama ve anlayışlardan biri ise ibadet yerleri ile alakalı olmuştur. Erken dönem Yahudi anlayışı içerisinde tek bir ibadet merkezinden söz etmek mümkün görünmemektedir. Kenan uygulamalarından olan birden fazla “yüksek yer (bamot)” adı verilen mekanlarda ibadet etmek erken dönem Yahudilikte de kendisini göstermiştir. Zira *Tanak* kitabının içerisinde dahi “yüksek yer” denilen birçok ibadet mekânından bahsedilmiştir (II. Krallar 16/4).

Kenanlılar zamanında yüksek yerler denilen bu mekanlar yerleşim yerlerinin tepelik bölgelerinde kurulan sunaklara (altarlara) verilen isimdir. Kenan halkı bu mekanlarda Tanrularına sunularda bulunmuş, kurbanlar takdim etmişlerdir (Hendel, 2005:14-15). Konumuz ile alakalı olan husus ise İsrailoğullarına da Kenanlıların ibadet mekanlarında onlarla aynı pratikleri yaparken rastlamaktayız. Öyle ki bununla ilgili *Tanak*'da birçok hikâye mevcuttur (Joyce, 1994: 31-38). Fakat bizim en çok üzerinde duracağımız hikayeler atalar ile ilgili olanlardır. İsrail tarihinde önemli yeri bulunan atalar diğer ismi ile patriyarkalar, İsrailoğullarının tabiri caiz ise rol modelleri olarak adlandırılabilir. Ataların yapmış olduğu her uygulama ve pratik kutsal bir anlayış içermektedir. Dolayısıyla onların yapmış olduğu herhangi bir hareket ve söylemiş olduğu bir söz İsrailoğulları tarafından sorgulanmaksızın doğru kabul edilmekteydi. (Leon James Wood ve David O'Brien, 1986:13-15). İbadet yerleri ile ilgili olan husus da bunlardan bir tanesi olmuştur.

Öncelikle İsrailoğullarının “yüce” olarak adlandırdıkları atalarından ilki olan İbrahim, *Tanak*'da verilen bilgilere göre “kendisine görünen Yahve” için Şekem'de bir sunak inşa ettirmiş (Tekvin 12/7) ardından Hebron'daki Mamre meşeliğine yerleşmiş ve buraya sunak taşları yerleştirerek bir altar yapmıştır (Tekvin 13/18). Patriyarkalardan bir diğeri olan İshak da babası İbrahim gibi bizzat kendisi altar inşa etmiştir. İshak, “Yahve'nin kendisine görüldüğü ve soyunu çoğaltacağını söylediği” Beer-Şeva'da Rabbi Yahve'yi anmak için sunak kurmuştur (Tekvin 26/23-26). *Tanak*'da altar inşa ettiği belirtilen bir diğeri Yahudi atası ise Yakup'tur. Yakup, Yahve ile ahitlemiş olduğu Beytel'de bir altar yaptırmış ve burada Yahve adına kurban sunmuştur. (Yiğitoğlu, 2015, s. 85) *Tanak*'da verilen bilgiler üzere söylenebilir ki atalar için sunak yeri kurmak gelenek halini almıştır. Zira onların inşa etmiş oldukları bu mekanlar uzun süre İsrail halkının ibadet mekanları olarak kullanılmış, halk buralarda çeşitli kurbanlar ve sunular takdim etmiştir. Bunlardan farklı olarak araştırmacıların üzerinde durduğu başka bir husus ise ataların özellikle kendi yerleştikleri yerlere altarlara dikmiş olmalarıdır (Pagolu, 1998:71). Zira İbrahim'in Mamre'de, İshak'ın Beer-Şeva'da, Yakup'un ise Beytel'de yaptırmış olduğu sunaklar bunlara örnektir. Bu konu üzerinde durmamızın sebebi, en başta Yahudi ataları olmak üzere İsrailoğullarının ibadet yapmayı belli bir yer ile sınırlı tutmamış olmasından kaynaklanmaktadır. Zira Wellhausen'ın iddiasına göre erken

dönemde İsrailoğulları, istedikleri herhangi bir yere altar koyarak Yahve için kurban kesmiş ve takdimeler sunmuşlardır. (Wellhausen, 2003: 26).

Wellhausen'ın iddiası doğrultusunda İsrailoğullarının atalardan bağımsız olarak inşa ettikleri sunak yerleri de halk arasında en az ataların yaptırdıkları kadar meşhur olmuştur. Bu mekanların başında gelen Gilgal (Yeşu 9/6) ve Şilo şehirleri, İsrailoğullarının Kenan diyarına geldiklerinde kurdukları ilk yerleşim yerlerindedir. Bu kentleri kalıcı yer olarak gördükten sonra İsrailoğulları buralara sunaklar inşa etmişler ve ibadet merkezleri haline getirmişlerdir. Nitekim İsrailoğullarının Kenan topraklarında kutladıkları ilk Fıfış bayramı Yeşu önderliğinde Gilgal'da düzenlenmiştir (Yeşu 5/10). Bir diğer önemli şehir olan Şilo ise İsrail tarihi boyunca önemi artırarak devam eden bir ibadet merkezi olmuştur. Zira Şilo, Hakimler döneminin sonuna doğru kurbanların ve takdimelerin sunulduğu yasal bir ibadet yeri haline gelmiştir (Hakimler 21/19). Bunlardan farklı olarak elbette ki İsrailoğullarının başka ibadet mekanları da bulunmaktadır. Zira İsrailoğullarının Kenan diyarının çeşitli bölgelerine yerleşmeleri ile birlikte dini ritüellerin icra edildiği yeni şehirler ortaya çıkmıştır. Öyle ki Oprah, Ramah, Rob gibi kentler de düzenli dini hizmet sunan yerler haline gelmiştir. (Wellhausen, 2003: 26). Böylece Kadim İsrail'de İsrailoğulları ibadet ederken Yasa tarafından herhangi bir özel yer belirlenerek sınırlandırılmamış aksine onlar yaşadıkları yere hemen bir altar kurarak dini ritüellerini yerine getirebilmişlerdir.

Hakimler dönemine gelindiğinde ise *Tanak'*ın sunmuş olduğu bilgiler bize altar yapmanın ve buralarda ibadet etmenin sadece atalar dönemi ile sınırlı olmadığını göstermiştir. Zira Hakimler dönemi boyunca İsrailoğulları, ataların yapmış ya da yaptırmış olduğu altarlarda Rablerine sunuda bulunmuş ve kurban takdim etmişlerdir. Bu dönemde ataların yaptırdıklarından farklı olarak Yahudilikte önemli bir konuma sahip olan peygamber/kahin Samuel de evinin bulunduğu Rama şehrinde Yahve adına bir sunak inşa etmişti (Tekvin 7/15-17). Bu durumda söylenebilir ki Hakimler döneminin sonuna kadar herhangi bir ibadet yeri sınırlandırılması bulunmamaktaydı. İsrailoğulları sunuda bulunmak, kurban takdim etmek kısacası ibadet etmek için tek bir yerde toplanmıyordu, Wellhausen'a göre "cennetin birden fazla kapısı" vardı (Wellhausen, 29).

Hakimler dönemi ardından monarşik düzene geçen İsrailoğulları, Yahve tarafından belirlendiğine inanılan Krallar ile yönetilmeye başladı. İlk Kral Saul döneminde "ibadet mekanları" değişiklik göstermedi. İsrailoğulları ataların inşa ettiği ve ibadetin meşru yeri haline gelen Gilgal, Şilo gibi şehirlerde dini ritüellerini yerine getirdi. Kral Davut zamanında ise Davut'un özellikle parasını vererek almış olduğu bir arsada altar diktiği hem *Samuel* (II. Samuel 24/18-25) hem de *Tarihler* (I. Tarihler 21/18-30) kitabında verilen bir bilgidir. Öyle ki anlatıya göre altarın dikildiği harman yeri bizzat Yahve'nin kendisi tarafından seçilmiştir. Böylece Kral Davut sahibine parasını ödeyerek harman yerini satın almış, oraya altar inşa ettirmiş dahası yakmalık ve esenlik sunularını da orada Yahve'ye takdim

etmiştir. Kral Süleyman'a gelecek olursak Süleyman'da kendi tapınağını inşa etmeden önce başka yüksek yerlerdeki tapınaklara giderek ibadet eden bir Kral olmuştur. *Krallar* (I. Krallar 3/1-5) ve *Tarihler* (II. Tarihler 1/7) kitabında sunulan ortak hikâyeye göre Süleyman, 'tapınma yerlerinin' en ünlüsü olan Givon'a giderek orada Yahve adına bin tane yakmalık sunu takdim etmiştir ve Yahve'de bundan mutluluk duyarak ona "Sana ne vermemi istersin?" (I. Krallar 3/5, II. Tarihler 1/7) diyerek onu ödüllendirmiştir.

Yukarıda verilen bilgiler ışığında söylenilebilir ki erken dönem Yahudilikte ibadet mekanları çeşitlilik arz ediyordu. Bu durum ise ne ataları ne hakimleri ne de Kralları rahatsız etmiyor aksine asıl onlar halkın buralarda ibadet etmesine önyak oluyordu. Dahası birden fazla ibadet yerinin bulunması o dönem için esas Yahve açısından sorun teşkil etmiyordu. Yahve kendine çeşitli yerlerde tapınılmasından, buhur yakılmasından, sunular takdim edilmesinden ve kurban sunulmasından gayet memnundu. Öyle ki bunları yapanları ödüllendiriyordu. (I. Krallar 3/10). Fakat ne olduysa Kral Yoşiya zamanında Yahve fikrini değiştirdi ya da aslında hiç böyle bir fikre sahip değilmiş imajı vermeye başlandı. Bu daha sonraki başlıklarda işleyeceğimiz bir konudur. Sonuç olarak söylenilebilir ki ibadette tek mekân algısı Yahudiliğe aşamalı olarak yerleşmiş ve erken dönem Yahudilik de bu aşamanın ilk basamağını oluşturmuştur.

2. Krallığın İkiye Ayrılmasından Sonraki Süreçte İbadet Mekanları

Kral Süleyman'dan sonraki süreçte İsrailoğulları iki gruba ayrılmıştır. Sosyo-ekonomik sebeplere (Galil, 1995:59-61) dayanan bu ayrılık sonucunda güneyde Yahuda, kuzeyde ise İsrail ismi verilen iki devlet ortaya çıkmıştır. Güney Yahuda Krallığı, Yahuda ve Bünyamin kabilelerinin birleşiminden oluşmuş ve kendilerine Kral olarak Süleyman'ın oğlu Rehavam'ı tayin etmiştir. (I. Krallar 11/43). Kuzey İsrail Krallığı ise geriye kalan on İsrail kabilesinin birleşiminden oluşmuş ve Efrayim kabilesinden Yerovam öncülüğünde kurulmuştur (I. Krallar 12). Krallığın ikiye ayrılması elbette ki İsrailoğullarının yalnızca siyasi anlamda bölünmesi anlamına gelmemektedir. Nitekim birbirinden büyük oranda kopan bu iki grup artık farklı dünyaları yaşamaktadır. Bizim burada üzerinde duracağımız husus ise ibadet mekanları ile alakalı olan değişimdir.

Yerleşim yeri açısından güneyde kalan Yahuda Krallığı, Kudüs merkezli bir idareye devam etmişti. Bu nedenle Süleyman'ın yaptırmış olduğu tapınak önemini sürdürerek Yahuda Krallığının temel ibadet merkezi olarak kalmaya devam etmiştir. (Yiğitoğlu, 2011, 23) Fakat bu dönemde daha önce bahsettiğimiz yüksek yerlerin (bamot) tamamen ortadan kalkmadığı hipotezi Wellhausen'ın en büyük iddialarından bir tanesidir. (Wellhausen, 28) Bu iddiaya göre Yahuda ve Bünyaminoğullarının sunu veya kurban takdim edeceklerinde akıllarına gelen ilk mekan Süleyman Mabedi olmuştur. Fakat bunun yanı sıra halihazırda bulunan yüksek yerler de bu işlevi görmek üzere halen mevcut bulunmaktadır. Onların tamamen ortadan

kalktığı ya da işlevini kaybettiğine dair tarihsel veri bulunmamaktadır. Wellhausen'a göre elbette ki Kudüs, insanların kendilerini Tanrı Yahve'ye daha yakın hissettiği bir mekandı fakat bunun yanı sıra cennetin başka giriş kapıları da bulunmaktaydı. Örnek verecek olursak Güney Krallığı sınırları içerisinde kalan Beer-Şeva ve Gilgal şehirleri hem güneylilerin hem de kuzeylilerin ibadet etmek için gittikleri mekanlar arasındaydı. (Wellhausen, 2003: 29). Her bir şehir içerisinde yüksek yerler (bamot) bulunmaktaydı ve ibadet mekânı olarak varlığını sürdürmekteydi (Smith, 1883:225-234). Ancak Beer-Şeva ve Gilgal gibi şehirlerde yüksek yerler olmasına rağmen Kudüs insanların kendilerini Tanrıya daha yakın hissettikleri mekan olarak daha ön plana çıkmaya başladı.

Her ne kadar güneyde yüksek yerlerdeki (bamot) ibadetler devam etse de bununla beraber İsrailoğulları giderek Süleyman mabedine temayül göstermeye başlamıştı. Böylece mabed etrafında bir birleşme söz konusuydu. Bu nedenle Süleyman tapınağı etrafında dini bir merkezleşme meydana gelmeye başladı. Neticede siyasi merkezleşmeyi Kudüs ile elde eden Güney Yahuda Krallığı dini merkezleşmeyi ise Süleyman mabedi vasıtasıyla sağladı. Yukarıda da söylenildiği üzere dini merkezleşmenin temsili olan Süleyman mabedi dolayısıyla Kudüs, kutsal mekanlarda çokluk esas olmasına rağmen merkezi bir konuma konuldu. Elbette ki bunun en büyük sebeplerinden bir tanesi özellikle krallığın ikiye ayrılmasından sonra Kudüs'ün Güney Yahuda'nın başkenti olmasından kaynaklanmaktadır (Davies, 2005: 4-5). Böylece siyasi bir öneme sahip olan Kudüs'e dini bir misyonun da yüklenmesi ile birlikte hem siyasi hem dini birlik Güney Yahuda içerisinde sağlanmış oldu. Fakat Kuzey İsrail Krallığı için aynı durumlar söz konusu değildi.

İsrailoğullarının on kabilesinin birleşiminden oluşan Kuzey İsrail Krallığı merkezleşmeyi Güneyliler kadar yakından takip edememişlerdir. Bunun birçok sebebinden zannımızca yalnızca biri İsraililerin kendi içerisinde birlik sağlayamamalarından kaynaklanmaktadır. Zira on kabilenin her birinin isteğini yerine getirmek siyasi istikrarı zora sokmuştur. Bu nedenle istikrarsızlık problemi yaşayan Kuzeyliler merkezleşmeyi tam anlamıyla uygulayamamışlardır. Fakat hiçbir çaba da yok değildir. Örneğin İsrail Kralı Yarovam, Kudüs'e denk düşmesi için hem Dan hem de Beytel şehirlerinde büyük sunaklar yaptırmıştır (Lipschitz ve Blenkinsopp, 2003:94). Şöyle ki devlet siyasi açıdan ikiye ayrılmış durumda olsa da ortak dil, inanç, ibadet ve kültüre sahip olan halk gerek bayram kutlamalarını gerekse kişisel ibadetlerini yerine getirmek için Kudüs'ü kutsal mekanları olarak görmeye devam etmiştir. Bu durumun önüne geçmek isteyen İsrail Kralı ise iki farklı merkez belirlemiştir. Yarovam, Dan ve Beytel isimli iki şehire altın buzağular koydurarak tapınma yerleri inşa etmiştir. Dahası Dan ve Beytel'e sunaklar koydurmuş ve buralara kahin grubu Levililer dışındaki sıradan insanlardan kahinler atamıştır. Yahuda'da ki bayramlara benzeyen bayram günleri belirleyip bu günlerde Dan ve Beytel'deki altın buzağulara giderek buhur yakıp, sunularda bulunmuştur (I. Krallar 12:28-33). Böylece Yarovam, bir

yandan Yahuda Krallığına meydan okurken; diğer yandan Kudüs'ün merkeziliğini reddetmiş ve altın buzağular inşa ettirerek bir nevi halkı eski İsrail adetlerine döndürmeye çalışmıştır (I. Krallar 14/22-25). Burada söylenilmesi gereken bir başka husus ise Asur adetleri ile ilgilidir. Zira birçok Kutsal Kitap yorumcusu Kuzey İsrail Krallığının komşusu Asurluların kültüründen etkilendiğini iddia etmiştir. Nitekim İsraililerin benimsediği politeist inanç yapısı olsun, dini ritüellerin çeşitliliği olsun Asur uygulamaları ile büyük ölçüde uyum sağlamaktadır. (Mendenhall, 2001:157).

Yukarıdaki iki krallık karşılaştırıldığı takdirde Güney Yahuda Krallığının daha monoteist bir anlayış içerisinde bulunduğu, merkezileşmeyi benimseyerek daha homojen bir yapıya sahip olduğu söylenilebilir. Bunun tam aksine Kuzey Yahuda Krallığının ise Asur Krallığının inanç yapısından etkilenerek politeist bir yapı sergilediği ve bu doğrultuda inanç sistemini (ibadet mekanları ve ritüellerin çeşitliliği vb.) şekillendirdiği görülmektedir. En azından *Krallar* Kitabının bize sunmuş olduğu veriler tarihi bu şekilde sunmaktadır (I. Krallar 13/33). Fakat burada tarihin ve paralel olarak *Krallar* Kitabının galip gelen Yahuda Krallığı tarafından yazıldığını göz ardı etmemek gerekmektedir. Zira Wellhausen'a göre *Krallar* yazarının üzerinde durmadığı husus monarşinin ibadet tarihi üzerindeki etkisidir (Wellhausen, 27). Böylece burada monoteist bir Yahuda devleti veya politeist bir İsrail devleti konuşmak yerine, merkezileşmeye uyum sağlayabilmiş bir Yahuda devleti ile merkezileşmeye çok az uyum sağlayabilmiş bir İsrail devleti ayrımı yapmak daha yerinde olacaktır. Yahuda devleti siyasi ve dini anlamda merkezi bir mekân olan Süleyman mabedine sahip çıkarak, monarşinin gerekliliklerini inanç sahasına da dökmüştür. Fakat henüz siyasi anlamda bir birlik bile sağlayamamış olan İsrail devletinin birden fazla ibadet mekânı belirlemesi ve ritüelleri çeşitlendirerek kendisine has bir yapı ortaya koymaya çalışması yadırganacak bir durum değildir. Fakat galip gelen taraf elbette ki ötekinin yaptıklarını "günahlar" olarak değerlendirecek ve İsrail'i böyle "sapkın" bir zemine oturtacaktır (I. Krallar 12/30). Bu nedenle *Krallar* Kitabı yazarının Süleyman mabedini ibadetin yapılacağı tek yapı olarak görmesi ve İsrail Krallarının baştan itibaren kutsal mekânları önemsemeyen yalnızca siyasi iktidara sahip olmak isteyen insanlar olarak yansıtması da kendi bakış açısına göre doğru görünmektedir. Bizim için burada önemli olan ise başlangıçta tüm İsrailoğullarının birden fazla yüksek yerde ibadet ederken monarşiye geçilmesi ile birlikte tekliğin önem kazanması ve çokluğu savunanların nasıl dışlandığını gözler önüne sermektedir. Zira bu anlayış tüm İsrail tarihinde kendisini göstermiş ve ibadet mekanları üzerinden gayelerine ulaşmayı amaçlamıştır.

3. Kuzey Krallığın Yıkılması Sonrası İbadet Mekanları

Kuzey İsrail Krallığının düşüşü ve peygamberlere verilen önemin yükselişe geçtiği bu dönemde siyasi gelişmeler, dini hayat ve ibadet mekanları üzerinde büyük ölçüde etkide bulunmuştur. Dahası bu tür gelişmelerin yaşandığı süreç içerisinde peygamberler ve kralların ibadet mekanları hakkındaki tutumları elbette ki hayati önem taşımaktadır. Bu nedenle Kuzey

İsrail'in yıkılması ile birlikte başlayan yeni dönemde peygamberler ve krallar inanç esaslarını farklı temellere oturtmaya başlayacaktır.

İlk olarak siyasi gelişmelere bakacak olursak Kuzey İsrail Krallığının yıkılması elbette ki tek Yahudi devleti olarak kalan Güney Yahuda Krallığının yararına olmuştur. İsrail Krallığının yıkılmasından sonra sonra halk, Yahve'nin düşmemiş tek devleti olan Güney Yahuda Krallığı sınırları içerisinde yaşamaya başlamıştır. Böylece İsrail'in ortadan kalkmasıyla birlikte düşen Dan ve Beytel merkezleri de yok olmuş, meydan yalnızca Kudüs'e kalmıştır. Bu nedenle Kudüs'e verilen önem ve yüklenen anlam daha da büyük bir boyut kazanmıştır. Kudüs yalnızca yeni gelen halk için değil halihazırda Yahuda sınırları içerisinde yaşayan halk için de daha büyük bir önem arz etmeye başlamıştır. Zira Yahuda halkı için rakibin ortadan kalkması siyasi bir güç olarak değil dini bir sebebe dayandırılarak yorumlanmıştır. Nitekim Yahudalılar İsrail'in düşüşünü onların Yahve'yi terk etmesine ve ona ortak Tanrılar koşmasına bağlamışlardır. Bu noktada halkı yönlendiren ve genel tavrı belirleyenler ise peygamberler olmuştur.

İsrail Krallığının son dönemlerinde yaşamış olan peygamber Amos (MÖ 803) ve Hoşea (MÖ 748), halkı önemli ölçüde etkileyecek söylemlerde bulundular. Bu iki peygambere göre İsrail Krallığının yıkılmasının en büyük nedeni, onların sapkınlık yapmaları, Yahve dururken başka tanrılar edinmeleri, yüksek yer adı verdikleri yerlerde bu tanrılara buhur yakıp, sunuda bulunmalarından kaynaklanmaktadır. Böylece onlar İsrail'in yıkılmasını "Yahve'nin günahkarlara verdiği cezası" olarak değerlendirmekteydi (Wellhausen, 31). Peki İsrail'in peygamberlerinden olan Amos ve Hoşea neden kendi krallığı aleyhine söylem yürütmüş olabilir? Wellhausen'a göre bu iki peygamber İsraili olmakla beraber hem Kuzey Krallığı hem de İsrail halkı tarafından hor görülmüş, dışlanmıştı. Aksine Güney Krallığında ise onlara hem kişisel hem de statü olarak çok daha iyi davranılmış ve hatta koruma altına alınmışlardı (Wellhausen, 32). Bu nedenle peygamberler Kudüs'e sempati beslemekten kendini alamadılar ve bunu gizlemediler. Buldukları her fırsatta Kuzey'de yapılan yanlışlardan bahsederken Kudüs'ü dolayısıyla Güney'i yücelttiler.

Wellhausen'a göre kaçırılmaması gereken bir diğer husus ise yüksek yerler ile ilgilidir. Wellhausen, Amos ve Hoşea'nın yüksek yerlerde yapılan uygulamalara yönelik eleştirilerinin yüksek yerler ile ilişkilendirilmesi üzerinde durmuştur. Zira Amos ve Hoşea İsraililerin yanlış yaptığı ritüellerden bahsetmiş, yüksek yerler ile ilgili bir fikir beyan etmemiştir. Fakat bu durum zamanla yanlış bir anlayışa dönüşmüştür. Peygamberler nefretlerini İsraililerin yanlış yaptıkları dini ritüeller üzerinden göstermiş, ancak bu hadise özellikle Kuzey İsrail yıkıldıktan sonra yüksek yerlere duyulan nefrete dönüşmüştür. Halbuki peygamberler için böyle bir durum söz konusu değildir. Onlar yalnızca yüksek yerlerde sergilenen buhur yakma, yabancı tanrılara sunuda bulunma ve putlara tapma gibi yanlış uygulamalara karşı çıkmış ve burada yapılan yabancı adetleri eleştirmiştir. Böylece eleştirilen uygulamalar içerisinde yüksek yerlerde nasibi almış,

sanki oralarda ibadet etmek yanlışmış gibi bir algı oluşmuştur. Fakat burada peygamberlerin amaçlamış olduğu husus bu uygulamaları tamamen ortadan kaldırmak yerine reforme etmek olduğu da belirtilmelidir. Ancak bu reformasyon yanlış anlaşılacak farklı sonuçlar doğurmuştur. Nihayetinde yüksek yerleri ortadan kaldırılıp, merkezi bir ibadet mekânı belirlenmiş ve sorunun böyle çözüleceğine inanılmıştır. Sonuç olarak peygamberlerin ortaya attığı bu algı ibadette tekliğe ve merkezliğe kadar gitmiş ve Kudüs tapınağının lehine sonuçlanmıştır (Wellhausen, 30-31).

Peygamberlerin yüksek yerler ile ilgili tutumu ardından olayların siyasi tarafına bakacak olursak, aslında siyasiler peygamberlerin tavırları doğrultusunda hareket etmişlerdir. Elbette ki ileride üzerinde duracağımız istisnalar mevcuttur. Fakat İsrail tarihindeki genel eğilim hem siyasi hem dini anlamda daima merkezileşmeye doğru evrilmiştir. Peygamber Amos ve Hoşea'dan daha sonraki bir dönemde yaşamış olan Kral Hizkiya (MÖ 746), ya da *Krallar* Kitabında verilen bilgilere göre onun yüksek yerleri yıktırdığı, dikili taşları kırdırdığı ve aşera putlarını (Batuk ve Köroğlu, 2016: 19-36.) parçalattığı aktarılmaktadır. Bu yaptıklarına binaen *Krallar* Kitabı Hizkiya'nın diğerlerine nazaran Yahve'nin gözünde çok iyi bir yere sahip olduğunu ifade etmektedir. Sonrasında bu yaptıklarından dolayı Yahve, onu ödüllendirerek Asur Kral Sanherib'den korumuştur (II. *Krallar* 18-19). *Krallar* Kitabının sunmuş olduğu verilerden devam edersek Kral Hizkiya'nın ölümünün ardından yerine geçmiş olan kişi Hizkiya'nın oğlu Manaşşe olmuştur. Kral Manaşşe ise babası Hizkiya'nın ortadan kaldırmış olduğu putları tekrardan dikirtmiş, Baal için sunaklar yaptırmış ve gök cisimlerine tapınmıştır. Dahası Yahve'nin tapınağı olan Süleyman mabedi içerisine aşera putları koydurmuştur. Kısacası Yahve'nin gözünde kötü olan ne varsa yapmış hatta İsrailoğullarına yabancı milletlerden daha çok zarar vermiştir (Fried, 2002: 450). Peki babası böyle bir reform üzerinde uğraşmışken Manaşşe elli beş yıllık hükümdarlığında neden Yahve adına yanlış olan davranışlarda bulunmuştur?

Kutsal Kitap yorumcularının ve arkeologların ortak çalışmalarına göre *Krallar* Kitabının sunduğu veriler doğrultusunda Hizkiya'nın reformu gibi bir durum söz konusu değildir. Zira arkeolojik kazılar göstermektedir ki Hizkiya'nın hüküm sürdüğü dönem olan sekizinci yüzyıla ait yalnızca dört tane kült yerinden söz edilebilir. Bunlar Lachish, Arad, Beer Şeva ve Tel Halif'dir. Bu dört mekânda bulunan tütsü ve kurban sunaklarının hepsi Asur Kralı Sanherib tarafından yıkılmış ve ortadan kaldırmıştır. Dahası Kral Hizkiya, bundan sonraki hiçbir süreçte onları yeniden inşa edecek gücü kendisinde bulamamıştır. Oğlu Manaşşe'ye gelecek olursak Asur belasından kurtulup refaha eren Manaşşe, halkın kullanmış olduğu ve babasının yeniden inşa edemediği bu yerleri onararak tekrardan İsrailoğullarının hizmetine sunmuştur. Yani burada Hizkiya'nın reformu ya da Manaşşe'nin Yahve'ye ihaneti söz konusu değildir. Peki *Krallar* Kitabında verilen bu övgü ve yergi nereden kaynaklanmaktadır? Kanaatimizce tüm bu kurgu, merkezi bir tapınağa yasallaştırmak isteyen ve oradan başka hiçbir ibadet mekanının

kabul etmeyen sonraki dönemlerde yaşamış Kutsal Kitap redaktörünün elinden çıkmış gibi görünmektedir.

4. Yoşiya'nın Reformu Sonrasında İbadet Mekan(lar)ı

Tanak verilerine göre Yoşiya'nın (MÖ 628) Yahuda Krallığının başına geçmesi sekiz yaşında olmuştur. Otuz bir yıl hüküm sürmüş olan Yoşiya, belki de *Tanak* metinleri içerisinde en çok övülen Krallardan bir tanesidir. (Sweeney, 2001: 3) Zira bugüne kadar ayakta kalan tek tapınak fikrinin yerleşmesinde Yoşiya'nın reformunun yeri büyüktür. Hükümdarlığının on sekizinci yılında Yoşiya, tapınağı onarmaları için Yazman Şafan ve Kâhin Hilkiya'yı görevlendirmiştir. Tapınağı onarma işleri yürütülürken Hilkiya, bir "Yasa Kitabı" bulmuş ve bunu Şafan ile birlikte Kral Yoşiya'ya götürmüştür. Şafan'ın kitabı, Yoşiya'ya okuması üzerine, Yoşiya bunun kaybolmuş olan "Yasa Kitabı" olduğunu anlamıştır. Dahası Yoşiya orada bulunanlara bu kitaba uyulmazsa Yahve'nin daha öncekileri cezalandırdığı gibi kendisini de cezalandıracağını ifade etmiştir (II. Krallar 22/1-14). Anlatının veriliş sırası oldukça manidar durmaktadır. Zira öncelikle şu anda *Tesniye* diye isimlendirdiğimiz yasa kitabına uyulmadığı taktirde cezalandırılacakları ilan edilmekte ardından kitap içerisindeki reformlar yasallaştırarak bir zemine oturtulmaktadır. Anlatıya dönecek olursak devamında Yoşiya bu kitaba uygun reformları yerine getirmekte ve Yahve tarafından kutsanmaktadır.

Öncelikle Yasa Kitabından bahsedecek olursak, bu kitabın *Tesniye* olduğu hemen hemen tüm çevrelerce kabul görmüş bir bilgidir (Harper, 1898: 384-385). Wellhausen'a göre kahinler ve peygamberlerin inşa ettiği *Tesniye* kitabı ya gerçekten bulunmuş bir kitaptır ya da bütünüyle bu iki grubun haklarını artırmak için ortaya koyduğu emirler bütünüdür (Wellhausen, 32). Her iki durumda da kitaba birçok eklemeler yapıldığı ve üzerinde değişikliklere gidildiği Kutsal Kitap eleştirmenlerince kabul görmüştür (Craigie, 1976:7-8). Kitabın içeriği ile ilgili olarak bizim üzerinde durduğumuz husus yalnızca ibadet mekanları ile ilgilidir. Bu bağlamda aşağıda verilen pasaj konumuzu özetlemek açısından faydalı olacaktır:

"Atalarımızın Tanrısı Rab'bin mülk edinmek için size verdiği ülkede yaşamınız boyunca uymanız gereken kurallar, ilkeler şunlardır: Topraklarını alacağınız ulusların ilahlarına taptıkları yüksek dağlardaki, tepelerdeki, bol yapraklı her ağacın altındaki yerleri tümüyle yıkacaksınız. Sunaklarını yıkacak, dikili taşlarını parçalayacak, aşera putlarını yakacak, öbür putlarını parça parça edeceksiniz. İlahlarının adlarını oradan sileceksiniz. Siz Tanrımız Rab'be bu biçimde tapmamalısınız. Tanrımız Rab'bin adını yerleştirmek için bütün oymaklarımız arasından seçeceği yere, konutuna yönelmeli, oraya gitmelisiniz. Yakmalık sunularınızı, kurbanlarınızı, ondalıklarınızı, başışlarınızı, dilek adaklarınızı, gönülden verdiğiniz sunuları, sığırlarınızın ve davarlarınızın ilk doğanlarını oraya götüreceksiniz. Orada, sizi kutsayan Tanrımız Rab'bin huzurunda, siz de aileleriniz de yiyeceksiniz ve el attığımız her işte sevinç bulacaksınız." (Tesniye 12/1-15).

Görüldüğü üzere *Tesniye*'nin sunmuş olduğu emirler doğrultusunda yüksek yerlerin tamamen ortadan kaldırılması istenmiştir. Bunu uygulayan kişi ise bizzat Kralın kendisi olmuştur. Yoşiya, *Tanak*'da verilen hususlara göre yüksek yerleri ortadan kaldırmış, tek ibadet yeri olarak Kudüs'te ki tapınağı belirlemiştir. Anlatıda geçen "Rabbin seçtiği yer" in belirlenmesi çok zor olmamıştır. Zira Krallığın merkez noktası ibadetin de merkezi haline gelmiş, Süleyman Tapınağı ibadet edilebilecek tek yer olarak ilan edilmiştir. Çünkü Kudüs tapınağının kurulması İsrail tarihinin en gurur verici olaylarından bir tanesiydi (Wellhausen, 32). Bunun yanı sıra Süleyman mabedinin içerisinde bulunan Musa'nın on emir levhaları da buranın gerçekten Musa tapınağı gibi hissedilmesine yardımcı olmuştur. Bunların dışında Kudüs tapınağının "Rabbin seçtiği yer" olmasında kanaatimizce başka faktörlerde etkili olmuştur. Diğerleri ile kıyaslandığında Kudüs'teki tapınağın hem daha büyük hem daha meşhur hem daha merkezi hem de daha asil bir geçmişe sahip olduğu söylenilebilir. Bunun yanı sıra Süleyman döneminden beri süregelen merkezileşme hareketi de yavaş yavaş yüksek yerlere zarar vermiş ve onların Kudüs tapınağının gölgesinde kalmasına sebep olmuştur. Dahası *Tanak* metinlerinde üzerinde durulmamış olsa da halihazırda birçok yüksek yer Asurlular, Edomlular ve Mısırlılar tarafından İsrailoğullarının ibadet mekanları olmaları hasebiyle yıkılmıştır (Fried, 460). Böylece söylenilebilir ki Süleyman Tapınağı, rakipleri arasında ön plana çıkmıştır.

Yüksek yerlere yönelik girişilen bu mücadelede Süleyman Tapınağının yüceltilmesi kadar yüksek yerlere yönelik küçümsemelerle de karşılaşmaktayız. Bunun en önemli örneklerinden bir tanesi de *Tesniye*'de karşımıza çıkmaktadır. *Tesniye* yasası yüksek yerlerin kökenini Kenan ulusuna dayandırarak onları küçümsemiştir. (Wellhausen, 40) Dolayısıyla şimdi baştan beri ifade ettiğimiz tezimize geliyoruz. Yüksek yerler İsrailoğullarının Kenanlılardan aldığı birçok adetten bir tanesidir. Fakat asırlar boyunca hiçbir sorun olmadan bizzat atalar tarafından uygulanmış olan bu olgu MÖ VI. yy da yazılmış *Tesniye*'de ilk defa problem olarak yansıtılmıştır. Fakat yüksek yerlerde ibadet etmek, *Tesniye* Kitabından önceki on iki yüzyıl boyunca yasaya aykırı, yanlış veya sapkın olarak değerlendirilmemekle birlikte asırlar boyunca Yahve ile görüşmenin ve ona ulaşmanın bir yolu olarak görülmüştür.

Burada Wellhausen'ın da bir iddiasına değinmek gerekmektedir. Wellhausen'a göre Yahuda halkı kendi topraklarında barış içerisinde kalsaydı ve sürgüne gitmeye zorlanmasaydı, Yoşiya'nın reformu çok da etkili olmayacaktı. Hebron ve Beer-Şeva gibi İbrahim ve İshak tarafından kurularak kutsallık kazanan bu yüksek yerleri, putperestliğin ve günahın merkezi olarak göstermek gelenekten tamamen kopulmasına neden olmuştur (Wellhausen, 34). Zira eskiden beri süregelen bir öneme sahip olan bu mekanlar Yoşiya'nın reformundan sonrasında bile hala varlığını sürdürmüştür. Dahası sadece köy yerlerinde değil başkentinde bile o dönem varlığını devam ettirmiştir. Fakat İsrailoğulları yarım asır boyunca kendi topraklarından ayrı kalacak ve döndüklerinde birçok husus ile birlikte yüksek yerlerin durumu da değişmiş olacaktır.

5. Babil Sürgünü Sonrası İbadet Merkezi

MÖ 597 yılında Yahuda Krallığının yönetimini ele geçiren Babilliler, MÖ 586'da da Süleyman Tapınağını yıkarak bilge ve elit kesim de İsrailoğullarının dahil Babil'e sürgüne göndermiştir (Gürkan, 2012: 32). Böylece Yahuda devletinin dini ve kültürel merkezi Babil'e kaymıştır. Bu sürgün birçok açıdan Yahudilik tarihinin dönüm noktası olmuştur. Bunlardan bir tanesi de ibadet mekanları ile alakalıdır. Öncelikle sürgüne giden Yahudilerin neler yaşadığına ve döndüklerinde ne yaptıklarına ardından ise ibadet mekanları ile ilgili sürgünden sonra yazıldığı düşünülen P (Kahinsel) kaynağının neler dediğine bakalım.

Sürgüne giden Yahudi grubu ilk dönemlerde büyük sorunlarla karşılaşmışlardır. Ne ibadet edecekleri tapınakları ne yaşayabilecekleri toprakları ne de onlara sahip çıkabilecek Kralları kalmıştır. Büyük zorluklar çeken Yahudiler neticede yeni alternatif yollar da bulmaktan geri kalmamışlardır. Örneğin bizim için en önemli husus, ibadet edecekleri herhangi bir tapınakları bulunmayan Yahudilerin tapınak merkezli bir dinden kitap merkezli bir dine geçişidir (Gürkan, 34). Bu bağlamda Kutsal metin onlara neyi emrediyorsa ona dikkat etmişlerdir. Yetmiş yılın sonunda Babil'de sürgün hayatı yaşayan Diaspora Yahudileri için Kudüs'e dönme izni çıkmıştır. Böylece Babil toplumu içerisinde de kendini koruyan bir grup Yahudi, Kudüs'e dönmüştür (Gürkan, 33-34). Fakat kabul edilmelidir ki Kudüs'e yetmiş yıl sonra gelen grup ile yetmiş yıl önce giden grubun kültürü, anlayışı, ibadetleri, öncelikleri değişmiştir. Bu nedenle gelen grubun yapmış olduğu ilk icraat yüksek yerleri yeniden inşa etmek olmamıştır. Dahası kitap merkezli bir anlayışla büyüyen bu gruba Yasa, tek bir tapınak yapılmasını emreder (I. Tarihler, 22/2). Nitekim sürgünden dönenler de ne fiziksel ne de ruhsal olarak birden fazla yüksek yer inşa edecek durumda değildir. Yüksek yerler için çaba harcamadan tek bir tapınak etrafında birleşmeyi tercih etmişlerdir. Böylece yüksek yerler fikri onlar için artık yalnızca eskiden uygulamada olan bir anlayış farklılığından ibarettir. İşte Wellhausen'ın tezi burada önemlidir. Yukarıda da bahsettiğimiz gibi Wellhausen'a göre eğer halk yetmiş yıl gibi uzun bir süre boyunca sürgün hayatı yaşamasaydı muhtemelen Yoşiya'nın reformu etkili olmayacaktı.

Kutsal Kitap eleştirmenlerinin büyük bir çoğunluğunun kabulüne göre sürgünden döndükten sonra yazılan P kaynağı, *Tanak* metinleri içerisine ustaca yerleştirilmiş pasajlardan ya da bir bütün hâlinde kitaplardan oluşmaktadır (Viviano, 1999: 40-41). Bu kaynağın önemi hakkında şöyle söylenilebilir. Bu kaynağın yazarı, İsrail Tarihini kendi zamanının gözünden yorumlamış fakat kaleme alırken sanki o dönemlerde yaşamışçasına açıklamalarda bulunmuştur. Şöyle ki günümüz Kutsal Kitap eleştirmenlerinin birçoğuna göre P kaynağı MÖ beşinci yüzyılda kaleme alınmıştır, fakat kaynak içerisindeki yorumlar ve kaynağın takındığı tavır sanki bizzat Musa tarafından kaleme alınmış gibidir. Bu nedenle sanki Musa söylemişçesine birçok emir ve yasakları içerisinde barındırmaktadır (Gaines

ve Jason, 2015: 260). P Kutsal Kitap içerisindeki şeriate dair emir ve yasakların en fazla bulunduğu kaynak olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu nedenle günümüzdeki Yahudiliğin sürgün sonrasında ortaya çıkan şeri hükümlere göre şekillendirildiğini söylemek yanlış olmayacaktır. Konunun ibadet yerleri ile ilgili kısmına geldiğimiz zaman birçok değişikliklerle karşılaşmaktayız.

İlk olarak tüm P kaynağının içerisinde yüksek yerlere dair bir atfın hiç geçmediği ve hatta daha önce onlar hiç var olmamış gibi bir tavır takındığını söylemek mümkündür. P kaynağı bize yalnızca “tek tapınak” fikrinden bahseder. Zira onun verilerine göre Musa döneminden bu zamana kadar daima tek bir tapınak olmuştur. Hiçbir süreçte başka mekanlarda sunaklara ihtiyaç duyulmamıştır. Burada dikkat çekici husus, yüksek yerlere dair atfın hiçbir şekilde yapılmamasıdır. P kaynağı, sanki *Tesniye* yüksek yerlere hiç savaş açmamış; sanki halkın daha önceki dönemlerde öncelikli tercihi yüksek yerler olmamışçasına davranarak yüksek yerlere dair tek bir atıfta bulunmamıştır. Peki öyleyse P kaynağı neden yüksek yerleri tamamen saf dışı bırakmaya çalışmıştır?

P kaynağının başından sonuna kadar büyük bir özenle üzerinde durduğu “mişkan” kavramı yüksek yerlere alternatif üretilmiş bir anlayıştır. P kaynağı mişkan kavramı üzerinde özellikle bolca durarak ilk dönemlerde var olan yüksek yerlerin boşluğunu merkezi bir mişkan kavramını öne çıkararak kapatmaya çalışmıştır. Mişkan, tüm Kutsal Kitabın tapınak algısının son basamağıdır. P kaynağı verilerine göre mişkan, bizzat Yahve’nin buyruğu doğrultusunda yapılan ahit sandığının taşınmasında kullanılan, taşınabilir, portatif bir çadırıdır. Dahası tüm yapısal özellikleri ayrıntılı olarak Çıkış Kitabında (Çıkış 35-40 bablar) sunulmaktadır. Peki P kaynağında hakkında tamamen bilgi sahibi olduğumuz mişkanın tarihsel bir gerçekliği var mıdır yoksa hangi amaçla yazılmıştır?

Kutsal Kitap uzmanları uzun yıllar boyunca diğer kaynaklar içerisinde mişkanı ya da ona benzer bir yapıyı aramışlardır. Fakat bu uğraşlar sonucunda mişkana dair önemli bir bulguya rastlamamışlardır (Yetim, 2019: 74-75). Böylece söyleyebiliriz ki mişkan yalnızca P kaynağında gerçekliği bulunan bir yapıdır. P kaynağındaki bilgilere göre mişkan Süleyman Mabedinden önce ibadette merkezileşmeyi sağlayan araçtır. Örneğin atalar döneminde henüz belirlenmiş bir tapınağı bulunmayan atalar ibadet etmemiş, sunuda bulunmamış ve tek tapınak fikrine zarar verecek herhangi bir eylemde bulunmaktan kaçınmışlardır. Musa döneminden sonra ise merkezileşme mişkan ile sağlanmıştır. Krallar ibadet edecekleri zaman mişkan o an hangi şehirde bulunuyorsa onun yanına gitmişlerdir. Yani P kaynağına göre Süleyman’ın Givon’a giderek orada ibadet etmesi orada bulunan meşhur yüksek yerlerden değil mişkanın halihazırda orada bulunmasından kaynaklanmaktadır (II. Tarihler 1/1-7). Nitekim burada mişkanın Süleyman mabedi inşa edilmeden önce onun görevini üstlendiği rahatça söylenilebilir. Bu bağlamda P kaynağının sürgün sonrasında yazıldığı ön bilgisini zihnimize bulundurursak ve mişkanın tamamen P kaynağının ürünü olduğu düşünürsek o halde mişkanın hiçbir gerçekliğinin

bulunmadığı kolaylıkla iddia edilebilir. Öyleyse hangi amaçla böyle bir şeye ihtiyaç duyulmuş olabilir?

Kutsal Kitap eleştirmenlerinin çoğunluk görüşüne göre P kaynağı en geç tarihte yazılmış metinler topluluğudur (Hurvitz, 1946: 25). Böylece P kaynağı yazarının tüm yazılanları önceden bildiği ve tarih içerisinde yaşananlara şahit olduğu söylenilebilir. Bunun birçok örneği mevcuttur. Fakat konu dışında kalmaktadır. Sürgün öncesi reformlara şahit olmuş, yüksek yerlere açılan savaşa vakıf olmuş, sürgüne gönderilmiş ve orada yaşamak zorunda kalmış P kaynağı yazarı, topraklarına döndüğünde tekrardan büyük çatışmaların yaşanması, toplumun ikiye ayrılmasını istememiş olabilir. Bunların tam aksine yazar kendi çıkarları doğrultusunda yasayı yönlendirmiş, tek tapınak fikrine doğrudan sahip çıkmışta olabilir. Bu hipotezlerden birini seçmek zor olacaktır. Zira hepsi varsayım aşamasındadır. Fakat burada önemli olan husus sebep her ne olursa olsun bir kişi veya grubun yasayı ve dolayısıyla dini bir topluluğu nasıl yönlendirdiği ve nihayetinde nasıl yeni bir din algısı ortaya koyduğudur.

Sonuç

Tüm toplumlarda olduğu gibi İsrailoğulları da tarihi serüvenleri boyunca gerek farklı milletler ile gerek kendi içerisinde birçok etkileşim yaşamış ve dönüşüm geçirmiştir. Tarih içerisinde İsrailoğullarının başlarından geçen olaylar onların dini, kültürü, inançları ve ritüelleri üzerinde çeşitli etkiler bırakmıştır. Bu bağlamda Yahudilerin tarihi serüvenleri boyunca birden fazla ibadet mekanlarının bulunduğu, hatta zamanla Kenanlılar ile karşılaşınca bazı Kenan uygulamalarını bu ibadet yerlerinde icra ettiklerini söyleyebiliriz. Atalar döneminden itibaren “yüksek yerler” (bamot) adı verilen mekanlarda ibadet eden İsrailoğulları, buralarda tanrıları adına sunuda bulunmuş, buhur yakmış ve kurban takdim etmişlerdir. Patriyarkalardan Kral Yoşiya'nın hüküm sürdüğü asra (MÖ 18- MÖ 7) kadar İsrailoğulları yüksek yerlerde ibadet etmeye devam etmiş ve bunu hiçbir zaman yanlış bir durum olarak değerlendirmemiştir. Gerek erken dönemde atalar ve gerek hakimler gerekse krallar bu mekanlarda ibadet etmiş hatta bizzat kendileri yüksek tepelere çıkarak bu sunaklardan inşa etmişler ve buralarda sunuda bulunmuşlardır. Ataların, hakimlerin ya da kralların nazarında bu durum hiçbir zaman Yasa'ya aykırı, yanlış veya putperest bir adet şeklinde nitelendirilmemiştir. Fakat Kral Yoşiya dönemine gelindiğinde yüksek yerlerde ibadet etmek yabancı Tanrılara ibadet etmekle eş tutulmuş ve adeta buralara savaş açılmıştır. Birçok yüksek yer yıkılmış ve burada görev yapan kahinler görevden atılmıştır.

Sonraki süreçte ise İsrailoğullarının Babil'e sürgününe gönderilmesiyle birlikte yüksek yerlere olan bağlılık tamamen ortadan kalkmıştır. Sürgünden dönen İsrailoğullarının ilk tercih ettiği yer elbette ki Kudüs olmuştur. Zira Kudüs ayakta kalmayı başarmış son Yahudi devleti olan Yahuda'nın başkenti ve dini merkezidir. Bu nedenle Pers Kralı Koreş'in müsaadesiyle Kudüs'e dönen Diaspora Yahudileri ilk olarak Süleyman

mabedini yeniden inşa etmiştir. Böylece İsrailoğullarının Babil’de yaşadıkları dağınıklık, Tapınak etrafında birleştirilmeye ve ibadetlerde birlikteliğe çalışılmış olmalıdır. Sürgünden sonra kaleme alınan P kaynağının da tek tapınak fikrini desteklemesi ile birlikte Kudüs siyasi ve dini *tek* merkez haline dönüşmüştür. Bu olguda P kaynağı yazarlarının yani kahinlerin ciddi bir etkileri görülmektedir. Zira kahinler, gerek dağınıklığı önlemek, gerek ibadette merkeziliği sağlamak, gerek dini birliktelik ve gerekse kendilerinin Tapınaktaki görevlerini sağlama almak adına böyle bir eğilimin gerçekleşmesine ön ayak olmuşlardır. Tüm bu amaçlar, her halükârda kahinlere bağlılığı ve onlara itaati de peşinden getirmiştir.

Sonuç olarak söylenebilir ki makalenin girişinde dile getirdiğimiz ‘acaba Yahudiler tüm tarihleri boyunca merkezi bir Tapınakta mı ibadet ettiler?’ şeklindeki soruya cevap olarak ‘hayır’ diyebilmekteyiz. Zira Yahudilik tarihi göz önüne alındığında Atalar dahil Babil sürgününe kadar İsrailoğullarının yüksek yerler ismi verilen birçok mekanda ibadet ettiklerini ancak zamanla bu çalışmada belirtilen dönüşümlerle Kudüs’teki merkezi bir Tapınak etrafında birleştiklerini belirtebiliriz.

Kaynakça

- Avi-Yonah M., Biger G. (2007), *Israels, Encyclopaedia Judaica*, USA:Thomson Gale.
- Batuk C., Köroğlu M. (2016), Bir Yahudi Tanrıçası Olarak Aşera, *Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 41: 19-36.
- Craigie P. C. (1976), *The Book of Deuteronomy*, Michigan: Wm. B. Eerdmans Publishing.
- Davies P. R. (2005), The Origin of Biblical Israel, *The Journal of Hebrew Scriptures*, 5, 4-5.
- Fried L. S., The High Places (Bāmōt) and the Reforms of Hezekiah and Josiah: An Archaeological Investigation, *Journal of the American Oriental Society*, 122/3, 450.
- Gaines, Jason M.H. (2015), *The Poetic Priestly Source*, Fortress Press.
- Galil G. (1995), The Last Years of the Kingdom of Israel and the Fall of Samaria, *The Catholic Biblical Quarterly*, 57(1), 52-65.
- Gürkan S. L. (2012), *Yahudilik*, İstanbul: İSAM Yayınları.
- Harper E. T (1898), Historical Movements in Israel from the Reform of Josiah to the Completion of the Second Temple, *The Biblical World*, 11/6, 384-385.
- Hendel R. (2005), *Remembering Abraham: Culture, Memory, and History in the Hebrew Bible*, USA: Oxford University Press.
- Hurvitz A. (1946), The Evidence Of Language In Dating The Priestly Code: A Linguistic Study In Technical Idioms And Terminology, *Revue Biblique*, 81(1), 24-56.

- Joyce P. (1994), *Israelites and Canaanites, Christians and Jews: Studies in Self-Definition*, *New Blackfriars*, 75(878), 31-38.
- Lipschitz O., Blenkinsopp J. (2003), *Judah and the Judeans in the Neo-Babylonian Period*, Winona Lake: Eisenbrauns.
- Mendenhall G. E. (2001), *Ancient Israel's Faith and History: An Introduction to the Bible in Context*, Londra: Westminster John Knox Press.
- Pagolu A. (1998), *The Religion of the Patriarchs*, Sheffield: A&C Black.
- Smith H. P. (1883), *The High-Places*, *The Hebrew Student*, 2(8), 225-234.
- Sweeney M. A. (2001), *King Josiah of Judah: The Lost Messiah of Israel*, New York: Oxford University Press.
- Viviano P. A. (1999), *Source Criticism, To Each Its Own Meaning: An Introduction to Biblical Criticisms and Their Application*, Westminster John.
- Yiğitoğlu M. (2011) *Yahudilikte Tanrı'nın Yeri: Semâvi Mâbed*, İstanbul: Bayem.
- Yiğitoğlu M. (2015) *Dinlerde Dua Sunu ve Sunaklar (Fiziki Âlemden Sanal Âleme)*, İstanbul: Kitâbî Yayınları.
- Wellhausen J. (2003), *Prolegomena to the History of Israel*, Çev: J. Sutherland Black, Allan Menzies, Illinois: Textbook Publishers.
- Wood J., O'Brien D. (1986), *A Survey of Israel's History*, Michigan: Harper Collins.

